ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ШУМАДИЈЕ
КРАГУЈЕВАЦ

КРАГУЈЕВАЦ ПРВА ПРЕСТОНИЦА МОДЕРНЕ СРБИЈЕ 1818-1841. ГОДИНЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
Одржаног 13. фебруара 2018. године у Крагујевцу

Уредник
Предраг Илић, архивски саветник

Крагујевац, 2019.

Бојана Миљковић Катић
виши научни сарадник
Историјски институт Београд

ПРЕСТОНИЧКЕ ФУНКЦИЈЕ КРАГУЈЕВЦА И НАСТАЈАЊЕ ПРИВРЕДНОГ ЦЕНТРА[1]

Апстракт: У раду се разматра утицај престоничких функција на економски развој Крагујевца. Проглашењем за престоницу и изградњом дворског комплекса, насеље је од једноцентричног постало и развијало се као биполарно. Иако у почетку варош није могла да задовољи нове потребе настале због престоничких функција (па су оне задовољаване феудалним обавезама сељака, довођењем занатлија са стране и заједничким становањем и исхраном чиновника и служитеља на кнежевом двору), повећане потребе за услугама и робом подстицале су развој чаршије и повећавале привредни потенцијал вароши. Досељавања и пословање трговаца и занатлија, трговачка делатност самог кнеза и његових високих службеника, као и више цене услуга и робе због повећане тражње, обезбедили су бржи развој Крагујевца у односу на друга нахијска места сличне величине.

Кључне речи: Крагујевац, престоница, привредни развој, економски развој, занати, трговина, еснафи, становање.

Циљ рада је да размотри да ли је и колико на формирање Крагујевца као привредног центра области утицало то што је кнез Милош Обреновић одлучио да се пресели у Крагујевац и ту смести централне органе управе. На тај начин, проверили би се теоријски ставови, који наглашавају значај стратешког положаја и комуникација, привредног окружења, административних, војних, културних и политичких функција као основних фактора развоја градских насеља, обично не дајући предност ниједном од њих. Будући да се стратешки положај и комуникацијска повезаност насеља нису мењали, истражено је колико је на његов развој утицао статус престонице. Тај утицај додатно огољује чињеница да у тренутку избора за престоницу насеље није могло да логистички подржи нове функције, а да је убрзо постао економски центар, што упућује на закључак да су престоничке функцијеимале примарни значај.

[1] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану“ (ев. бр. 177030), који се реализује у Историјском институту у Београду.

Крагујевац је постао престоница – наравно, неформална, када је 1818. године кнез Милош Обреновић одлучио да се с породицом пресели у ту варош и ту смести чиновнике највиших органа државне власти, а потом формира и нове органе власти и друге установе: (Књажеско казначејство, Сербска канцеларија, Суд народа српског који је 1827. године прерастао у Велики народни суд), Конзисторија, магистрат, Митрополија, штампарија, театар, апотека, тополивница, табакана, школа, гимназија, Лицеј….[2] Иако је био нахијско место, Крагујевац је, у ствари, био мала варошица „изгубљена међу брдима". Није био на главном друму, због чега је „далеко изостајао иза других вароши".[3] Због тих околности лако се може пратити утицај престоничких функција на каснији развој насеља.

Сматра се да је одлука да Крагујевац постане престоница донета због његовог централног положаја у Београдском пашалуку, због тога што је био прилично удаљен од главног, Цариградског друма, као и због тога што у њему није било Турака.[4] Одлука да Крагујевац постане престоница одмах се одразила на насеље – формирало се као биполарно, са резиденцијалним делом уз стари мост на Лепеници, и пословним делом – чаршијом – на простору некадашње турске чаршије, односно као нова и стара варош.[5] Смештање централне администрације и пресељење кнеза у Крагујевац захтевали су стамбени и административни простор за чиновнике и друге службенике и услове за њихово снабдевање основним потребама, будући да нови становници нису сами обезбеђивали ни храну ни друге потребе, као што је то чинило преостало становништво вароши. Међутим, варош у то време није била ни просторно ни привредно довољно развијена да задовољи нове потребе.

Проблем смештаја кнеза, његове породице, чиновника централне управе, пратећих служби, односно нижег помоћног особља и

---

[2] Бориша Радовановић, *Историја Крагујевца од најстаријих времена до 1944. године*, Крагујевац 2017, 200, 202, 216–224; Ружица Гузина, *Крагујевац – управни и политички центар аутономне Србије (1815–1878)*, Гласник Правног факултета у Крагујевцу, школска година 1978/1979 (Крагујевац 1980), 232–233, 236; Радосав П. Марковић, *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, Крагујевац 1955, 1–84., 11.

[3] Тихомир Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша – становништво – насеља*, Београд 1924, 291.

[4] Р. Марковић, *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, 10.

[5] Боривоје М. Дробњаковић, *Крагујевац*, Гласник Географског друштва, св. 12 (1926) 50–51.

службеника, државних надлештава, судских, верских и других институција – решен је изградњом конака, а касније изградњом зграда планираних за одређена надлештва или институције. Конаци су подизани на дотада неизграђеном простору уз мост на Лепеници (кнежев, кнегињин, момачки), а за њихово опсуживање подигнут је и низ помоћних зграда: мутвак (кухиња), коњушница, кош (амбар), ар, голубарник, проход (тоалет) итд.[6] Ти објекти су били ограђени и формирали су резиденцијални комплекс, одвојен неизграђеним простором (до тзв. Крста) од пословног (и стамбеног) дела вароши – чаршије.[7] У Крагујевац су због градње конака, државних потреба и потреба кнежевске породице за занатлијама долазили бројни мајстори различитих вештина, услужних и производних заната.[8] Иако су се у месту углавном задржавали привремено, и њима је, као и чиновницима и службеницима, требало обезбедити простор за становање, исхрану и огрев.

Врло брзо показала се не само просторна, већ и економска неадекватност избора Крагујевца за престоницу. Наиме, привреда вароши није била довољно развијена да логистички подржи потребе настале због престоничких функција. Та неадекватност видљива је на многим примерима. Једна од значајних последица престоничких функција био је повећан број људи и с њим повезане повећане потребе за храном и дрвима за огрев и припремање хране. Одмах се појавио проблем снабдевања.[9] Он је решаван на два начина – радним обавезама села, која су морала да конаке снабдевају житом и дрвима, и заједничком трпезом у кнежевом конаку. Редовно снабдевање дворског комплекса на основу феудалних обавеза сељака био је основни начин обезбеђивања исхране и дрва.[10] Управо због тога, чим би се број мајстора на државним пословима повећао, следиле су ургенције за

---

[6] *Књажеска канцеларија*, књ. II, Крагујевачка нахија 1815–1839, св. I, 1815–1827, приредио Радосав Марковић, Државна архива НР Србије, Грађа, књ. V, св. 1, Београд 1954 (=*Крагујевачка нахија*), 21, 40, 59, 302, 447.

[7] Б. М. Дробњаковић, *Крагујевац*, 49–51.

[8] *Крагујевачка нахија* , 56, 62, 65, 118, 227, 267, 491–492.

[9] *Крагујевачка нахија*, 58–59, 462.

[10] Радне обавезе имали су и крагујевачки варошани. Радили су, на пример, на градњи конака Сали аге, крагујевачког муселима. Сам Нинковић бесплатно је бријао робијаше пуштене на слободу, лечио различите људе по налогу кнеза Милоша и радио друге послове, а његова жена је прела свилу и срећивала постељину код кнегиње Љубице (Нићифор Нинковић, *Жизниописанија моја (1807–1842)*, приредио Тома Поповић, Матица српска, Нови Сад б. г. [1972], 195–196).

додатне набавке, нарочито жита.[11] Ипак, често на тај начин није могла бити обезбеђена довољна количина ни жита ни дрва, па ни јечма или овса за стоку. Због тога су ти производи куповани за новац, како храна и дрва, тако, изгледа, и вино и ракија.[12] Снабдевање месом такође је било проблем. Он је решаван набавкама од познатих трговаца, попут Јована Обреновића или архимандрита манастира Враћевшница Мелентија Павловића, а изгледа и из стада самог кнеза Милоша. Ипак, није увек обезбеђивано довољно меса, па се догађало да „овди у конаку [...] стоке за потрошак неима".[13] Стога је месо куповано и у чаршији. Месом су конаке, као и варош, снабдевали домаћи касапи, организовани у еснаф с искључивим правом клања стоке. Међутим, повећана тражња омогућила је касапима да продају лоше и мршаво месо, чак и кнежевом конаку. Због тога су 1826. били кажњени с 300 гроша. Казна је образложена на следећи начин: Кад „тако овде дајете, а у чаршији бива јоште горе".[14] Кнез је, као што се види, настојао да обезбеди снабдевање квалитетним месом не само конака и администрације, већ и осталог становништва Крагујевца. Тадашњи методи контроле били су везани за еснафско организовање, па је рано формирање касапског еснафа у Крагујевцу вероватно било повезано са важношћу коју су касапи имали при задовољавању све веће тражње за месом, проистекле из престоничких функција вароши. У околностима повећане тражње, простор за развој своје делатности виделе су и крагујевачке механџије и фурунџије (произвођачи хлеба), чији је еснаф основан најкасније 1821. године, када је добио устабашу.[15] Они су сматрали да се недовољна понуда меса у крагујевачкој вароши може компензовати тако што би се и они укључили у клање стоке, па су 1823. године покушали да издејствују дозволу да кољу стоку, наводно само за своје пословне потребе. Одбијени су, јер је кнез решио да ни због потреба престонице не нарушава систем еснафске организације касапа. Напротив, искључиво право касапског еснафа на клање стоке озакоње-

[11] *Крагујевачка нахија*, 15, 462, 466.
[12] *Крагујевачка нахија*, 29, 58–59; 415, 418, 447, 462.
[13] *Крагујевачка нахија*, 58, 445.
[14] *Крагујевачка нахија*, 466.
[15] Тих[омир] Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од првог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, у: Српски етнографски зборник, књ. XXXIII, Живот и обичаји народни, књ. 15, Српска краљевска академија, Београд 1925, 85.

но је убрзо за целу земљу.[16] Ипак, велике потребе и недовољна понуда учинили су да месо у Крагујевцу буде скупље. Оно је 1826. године било око 20% скупље него у Карановцу.[17] То, с једне стране, указује да проблем није био решен, док, с друге, показује да су престоничке функције стварале прилике за повећане зараде локалних привредника. Тиме је олакшавано пословање, што је, опет, подстицало економски развој насеља и стварало услове за његово израстање у регионални привредни центар.

Други начин решавања проблема снабдевања храном – заједничка трпеза на кнежевом двору (практикована и у Пожаревцу), била је део традиције која је постојала у Првом српском устанку и третирања државних службеника као слугу – личних службеника кнеза. А можда је била и изнуђено решење, јер бројни чиновници нису имали засебан животни простор, па ни могућност самосталног припремања хране.[18] Наиме, обезбеђивање исхране чиновника локалне администрације било је проблем не само одмах по успостављању аутономних органа власти, већ и средином тридесетих година. Чиновници окружне управе у Јагодини, који су живели у окружном здању, покушали су 1836. да организују заједничку исхрану у недостатку пратеће инфраструктуре

---

[16] Уредбом из 1835, под претњом одузимања („у беглук") незаконито заклане стоке, одређено је да само чланови касапског еснафа имају право да кољу стоку, а 1839. *Указом нашему попечитељу внутрењи дела,* познатијим као Указ о касапницама, дефинитивно је на истом принципу регулисана продаја меса у градским насељима Кнежевине Србије. Према тој уредби, свеже месо, и то само месо угојене стоке, могли су у вароши продавати једино касапи који су од општине добили право закупа касапница. Остали становници вароши могли су месо продавати само у комадима већим од черека, тј. од четвртине (*Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. год.*, (=*Зборник закона*) 30 (Београд 1877) 51, 53; *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србии*I (1840) 222–223).

[17] *Крагујевачка нахија*, 466.

[18] У кнежевом конаку у Пожаревцу такође је спремана храна за све – чланове породице Обреновић, више и ниже чиновнике, госте и стражаре. И ту је било више кухиња (*Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу 1825–1839*, приредио Мирољуб Манојловић, Историјски архив Пожаревац, Зборник докумената, књ. 1, Пожаревац 2011, 156–157, 161). Обичај заједничког обедовања народних старешина (тадашњих војних и административних службеника) и њихових потчињених уочио је Вук Винавер: „Младен [Миловановић] и Милоје су на дан пекли по сто ока хлеба за свој конак и људе, па се рачунало да неких дана троше и по 800 форинти" (*Монете у Србији Првог устанка*, Зборник Музеја Првог српског устанка II, 1960, 24). Видети и: *Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића*, приредио Р. Љушић, Крагујевац 1997, 69–70.

која би омогућила адекватно снабдевање храном. Они су тражили да се дозволи градња мутвака (кухиње) поред административне зграде „за готовљење јела членовима и писарима" јагодинског исправничества. Одбијени су с образложењем да се у државна здања и њихову близину „не доносе ни пошто ни јело ни пиће, већ ова здања да буду чиста и уважајема по состојанију".[19] Углед институција стављен је испред техничких тешкоћа које је стварала недовољна инфраструктурна опремљеност насеља у које су смештени административни органи Кнежевине Србије. Као што се види, средином тридесетих година XIX века исхрана у државним институцијама или у њиховој близини сматрала се неприкладном, али не и становање у тим истим институцијама.

Исхрана престоничких чиновника у Крагујевцу од почетка је решавана заједничким припремањем хране у кнежевим конацима и то није сматрано неприкладним. Почетна фаза развоја државних институција и ауторитет кнеза Милоша обезбеђивали су довољно уважавања и угледа државним институцијама да би их могла угрозити исхрана чиновника за кнежевом трпезом, односно у просторијама које су истовремено чиниле комплекс државних зграда с административним органима српске државе – и двор и кнежев приватни дом и домаћинство. Напротив, пре је заједничка трпеза доживљавана као облик укључивања у дворску свиту/елиту, него што је нарушавала углед престоничке администрације. Позив код кнеза Милоша на ручак сматрао се чашћу, и за странце – путнике, дипломате и друге, и за домаће.[20] Највероватније су своје заједничко обедовање с кнезом као посебну част доживљавали и чиновници у Крагујевцу, бар њихова већина, а грубе шале приликом тих обеда или у другим приликама, о којима сведоче савременици, само су додатно хомогенизовале најужи круг елите. Док је престоница била у Крагујевцу, и нижи административни кадар обезбеђивао је исхрану у конацима. Хлеб је печен у заједничкој пећи, а храна спремана у кухињи која се налазила у тзв.

---

[19] *Зборник закона* 30 (1877) 107. Чиновници у Јагодини имали су „(заједнички) стан у згради суда" (*Књажеска канцеларија. Јагодинска нахија*, књ. I, 1815–1823, архивска грађа (*Јагодинска нахија*, књ. I), приредили Љубодраг Поповић, Зоран Марковић, Историјски архив „Средње Поморавље" Јагодина, Едиција Извори за историју Средњег Поморавља, Ресаве и Левча, Јагодина 2005, 31).

[20] О дворском комплексу као интегрисаној културној целини и елити видети: Катарина Митровић, *Топчидер, двор кнеза Милоша Обреновића*, Београд: Историјски музеј Србије, 2008, IX–XII, 137–138.

Шареном конаку и у мутваку. Трошкови исхране бројног особља које је радило у кнежевом конаку плаћани су из тзв. војне таицинице, иако оно није припадало војном особљу, и износили су 15–20.000 гроша месечно.[21] Као што се види, државни службеници дуго нису могли да у потпуности организују свакодневни живот изван државних установа, ни у Крагујевцу ни у другим местима. Уколико није постојала заједничка трпеза, неожењени чиновници су проблем исхране решавали у кафанама и механама, а делом и ожењени, обично док не би изнајмили или купили кућу и хранили се код куће.[22]

Поред исхране, у престоници је проблем представљао и смештај. Због тога је чиновницима и другим службеницима дозвољавано да живе / станују у државним зградама. Чланови Сербске канцеларије (основане 1820), односно крагујевачког суда/магистрата, како се још називала, живели су у згради суда (истина, без жена), као и чланови судова у другим местима.[23] У тзв. Амицином конаку живели су, поред Симе Милутиновића Паштрмца, званог Амица, чиновници који су чинили сталну кнежеву свиту, а ту су боравили и нахијски кнезови и друге народне старешине када би по неком послу долазиле у престоницу.[24] Нису само чиновници живели и хранили се у кнежевом конаку. Шивачи униформи, који су 1827. године дошли из Београда (а планирано је да дођу и они из Пожаревца), такође су за сопствени смештај и смештај материјала добили две собе у конаку, чак и они којима је требало да дођу супруге (ради помоћи у изради униформи). Ту су становали и ожењени кнежеви чиновници, попут Димитрија

---

[21] *Крагујевачка нахија*, 429; Јоаким Вујић, *Путешествије по Сербији*, књ. I, Београд 1901, 170; *Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића*, 70; Радосав П. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд 1938, 60.

[22] Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, 200.

[23] Та пракса не само да се у многим институцијама одржала деценијама, већ је била и озваничена (Зборник закона 30 (1877) 108). Касније су су у државним здањима предвиђени и простори за станове чиновника: 1841. је Министарство унутрашњих дела издало званично упутство (наменско решење) за градњу среских кућа, унутар којих су, поред канцеларије, били предвиђени и станови за начелника и писара: „четири собе, две кујне и један пространи ходник од чега је две собе са кујном за обиталише среског началника, једна соба за канцеларију његову, а једна соба с другом кујном за писара среског као обиталиште“, а 1851. донета су типска решења за градњу окружних и среских начелстава (Тања Вићентић, *Хаџи Никола Живковић у Србији кнеза Милоша Обреновића и кнеза Александра Карађорђевића*, Саопштења XLII (2010) 330).

[24] Р. Марковић, *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, 14; *Јагодинска нахија*, књ. I, 31.

Ђорђевића и Вула Глигоријевића, као и неки свештеници. Становање у конаку било је бесплатно.[25] Само изузетно би неки од кнежевих занатлија купио кућу у вароши, као што је то учинио кнежев берберин Нићифор Нинковић.[26] Куће у вароши градили су или куповали углавном малобројни административни службеници вишег ранга, попут лепеничког кнеза Ђорђа Парезана, који је већ 1819. имао конак у Крагујевцу, или варошког кнеза Дене. И Сима Милутиновић Паштрмац имао је сопствену кућу у вароши, изграђену међу првима у новом делу Крагујевца.[27] Изградњом кућа у близини кнежевих конака формиран је нови део вароши.

Иако је значајан део чиновника и службеника становао у конацима, у Крагујевцу се појавио недостатак стамбеног простора, због чега већ двадесетих година у вароши није било довољно кућа за изнајмљивање. И то, упркос томе што су цене закупа биле високе, посебно у односу на квалитет кућа, које су већином биле мале и грађене од лошег материјала.[28] Такве прилике, као што се може претпоставити, нису задовољавале стандарде становања ни иностраних путника ни чиновника, посебно оних који су дошли из Хабсбуршке монархије, па не чуди да су чиновници који су становали у крагујевачкој вароши понекад тражили да се из вароши преселе у конак.[29]

---

[25] *Крагујевачка нахија*, 267, 491–492, 494; *Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића*, 72. Јоаким Вујић је 1826. забележио је да је придворни јерођакон Силвестар Вучковић имао „обдержаније и препитаније" у кнежевој палати „безмездно", и за то је био дужан да сваке недеље и празником врши службу (Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, књ. I, 171).

[26] *Крагујевачка нахија*, 357. Нинковић је најпре живео у конаку, а када је довео и жену у Крагујевац – у кафани, јер није било кућа за изнајмљивање. Ипак, био је присиљен да исели из кафане, па је морао је да купи кућу у вароши, пошто није било ниједне коју би могао да изнајми. Узео је кредит од кнеза и купио неограђен плац с малом кућом (Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, 181–182).

[27] *Крагујевачка нахија*, 64; Р. Марковић, *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, 15.

[28] Нићифор Нинковић сведочи да је 1824. године већина кућа у Крагујевцу имала само једну собу (Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, 181–182). Додатне проблеме због мањка стамбеног простора стварала је кнежева самовоља. Без дозволе власника, а повремено и на његову штету, кнез је одређивао кога и када ће неко примити на стан (Вук Стефановић Караџић, *Историјски списи I*, у: Сабрана дела Вука Караџића, књ. XV, приредио Радован Самарџић, Београд б. г. [1969], 160).

[29] Радош Љушић, *Димитрије Давидовић – секретар кнеза Милоша Обреновића*, Зборник Матице српске за историју 32 (1985) 59–60, 66–68; Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, 181, 194. Молбу да из куће у вароши пресели у конак упутио је 1824. кнезу Јаков Јакшић (*Крагујевачка нахија*, 305).

Прилике нису биле значајно боље ни крајем тридесетих година, када је Крагујевцем пропутовао Вилхелм Рихтер. Он је забележио да су становима „сваким даном расле цене“ и да је човек морао „најмизерније, 5,5 стопа високе рупе, без пода и прозора, са земљаним подом и зиркама (прозорчићима) у зидовима облепљеним хартијом, да плаћа месечно четири до пет гулдена“.[30] Повећање цена закупа указује не само на то да је проблем недостатка стамбеног простора остао трајан све док је Крагујевац био престоница, већ и на то да је у међувремену повећана економска моћ вароши. У њој се зарађивало више него на другим местима, а зараде становника биле су довољне да могу платити скупљи закуп.

Иако је довођење занатлија, запошљавање чиновника различитог ранга, послужитеља и другог особља стварало тешкоће у снабдевању, снабдевање државних институција, рад за њих и услуге потребне државним службеницима, служитељима и намерницима који су иступали пред кнезом и државним органима ради решавања својих проблема – били су подстицајни за крагујевачку привреду. Тачно прописане обавезе села за набавку дрва, на пример, нису увек пратиле и тачно прописане количине, па је сељацима остајало дрва и они су тражили дозволе да их продају у крагујевачкој чаршији, подижући трговачке потенцијале вароши и јачајући робно-новчано пословање на селу (добијеним новцем планирали су да плате порез). Конаке су, поред сељака, снабдевали дрвима и трговци дрвима, за новац, бар када организација снабдевања кроз радне обавезе није била довољно ефикасна, а вероватно су и чиновници и служитељи део потреба задовољавали у вароши.[31]

---

[30] Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године, приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и топографска скица Кнежевине*, Крагујевац 1984, 67. Рихтер се жалио и на непостојање културе изнајмљивања станова: „При том је [подстанар] био потпуно зависан од самоволе ових људи [станодаваца], а недостатак сваког споразумевања, сваког правног уговарања станарине, о чему људи овде појма немају, давао им је широко поље за њихово зло хтење. Ако су поверовали да било-како боље могу да изнајме своје станове, онда је човек морао без даљега да се исели; при том вечита сецања, час није смело месо да се кува у кухињи за време поста, да се пост не би обешчастио, час нису смеле да се примају посете, јер је зловољна куће-домаћица тврдила да има главобољу, час ово, час оно; укратко, била је принуда као да је човека примила нека милосрдна установа по милости божјој“ (Исто).

[31] *Крагујевачка нахија*, 279–280, 411, 462.

Захваљујући престоничким функцијама, у Крагујевац су позиване занатлије различитих заната. Кнежеви позиви занатлијама да дођу и раде у Крагујевцу нису се смели одбити, због сурових казни на које је био спреман, а без његове дозволе нису се ни чаршијске занатлије смеле преселити у другу варош, о чему сведоче примери берберина Јована и неког кафеџије Дамјана, који су планирали да преселе у Београд.[32] Чињеница да су присиљени да дођу или остану и раде у Крагујевцу не значи, међутим, да њихова делатност није доприносила развоју чаршије. Због престоничких функција, у Крагујевац је долазило много људи да би се пред кнезом правдало, судило, да би га молило, да ради за њега, за потребе државе или за себе. Иако су у месту боравили само привремено, при чему су се неки задржавали само у конаку, њихов боравак у вароши био је за чаршију прилика да се заради, јер су им биле потребне различите услуге. Све то је благотворно утицало за крагујевачку чаршију, иако тај утицај није уочљив на први поглед.

На присуство и успешно пословање крагујевачких трговаца, па и занатлија, током прве деценије по проглашењу Крагујевца за престоницу указује то што су већ од 1818. године били организовани у еснафе (терзијско-трговачки и сарачко-ћурчијски), да су домаћи привредници водили послове са Солуном, Скадром и Серезом, као и то што је забележено да је група од чак 30 крагујевачких трговаца 1824. и 1825. године на пиротском вашару набављала робу. Трговали су маслиновим уљем, сушеном рибом, оружјем, али и другим производима.[33] Могућност добре зараде привлачила је трговце и занатлије да се населе у Крагујевцу. Трговцима из вароши Старе Србије и Македоније били су привлачни Србија, па и Крагујевац, јер је варошка привреда у тим областима запала у кризу. Та пресељења почела су рано, па је већ 1821. потврђено да је у Крагујевцу живео један Пећанин, чији се брат такође доселио те године; један папуџија из Лесковца, пак, населио се 1825. године, крагујевачки касапбаша носио је презиме Скодралија, према граду Скадру, одакле се највероватније и доселио, итд.[34] Пре 1830. године, судећи по расположивој грађи, стални и привремени

[32] Ухваћен у прељуби и кажњен батинама, Јован је хтео је да се исели, али му је кнез наредио да остане још годину дана у Крагујевцу (Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, 207). Видети и: *Крагујевачка нахија*, 381; В. Стефановић Караџић, *Историјски списи I*, 159–160.

[33] *Крагујевачка нахија*, 267, 193–194; Урош С. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017, 421, 424, Б. Радовановић, *Историја Крагујевца*, 198–199.

[34] У. С. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 270–271, 277; *Крагујевачка нахија*, 342.

досељеници с југа и југоистока (из Румелије) долазили су највише у Београд, Јагодину, Баточину и Крагујевац. Сматра се да их је у Београд и Крагујевац привлачила могућност сигурне зараде, а у Јагодину и Баточину близина ових насеља граници и пословне могућности које су се отвориле исељавањем Турака.[35]

Поред српских трговаца из Старе Србије и Румелије, из тих области и њихових вароши досељавали су се у Крагујевац и цинцарски трговци и занатлије. У Крагујевцу су забележени Цинцари досељеници из Приштине, Ниша, Врања, Новог Пазара, од којих се за неке изричито наводи да су били занатлије, док су други тражили дозволу да отворе дућане.[36]Били су бројни и успешни, па су се домаћи трговци у Баточини, на пример, жалили кнезу Милошу: „Цинцари дошљаци нас неколико староседеоца от веће части превозишли у сваком чину јесу, да ми [...] од весма злочесто и ружно уживамо, то јест [..] те нас јерлије [дошљаци, странци] погазише".[37]

Престоницу је, као и већину других вароши, заобилазила трговина стоком, иако су се ту одржавале тзв. скупштине трговачког реда на којима су издаване дозволе и договарани начини трговања. Наиме, обори за свиње нису подизани ни у Крагујевцу ни у другим варошима (изузимајући Шабац и Смедерево), већ у селима и на граничним прелазима.[38] Крагујевачке дућанџије, међутим, биле су у пословним аранжманима са трговцима свињама и воловима, односно сеоским трговцима.[39] На тај начин били су укључени у најпрофитабилнији облик трговачког пословања. У вароши је вођена и трговина пољопривредним производима, мада неких производа потребних конацима или варошанима није било у довољној количини (масла, козине или рибе у време поста, на пример).[40]

Једним делом, на чаршијску трговину у престоници утицало је и присуство централних државних власти, односно пословни интереси и трговачка пракса кнеза и његових чиновника. Тако је 1827. године, само у једној транши, 18.000 ока кнежеве ракије (14.285 kg) продато

[35] У. С. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 279, нап. 1107.
[36] У. С. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 277–278, 287.
[37] *Крагујевачка нахија*, 273–274
[38] *Крагујевачка нахија*, 220, 136–137, 445, 495. Сличне скупштине организовали су нахијски и кнежински кнезови и на њима су такође додељиване дозволе за трговину (Исто, 384).
[39] *Крагујевачка нахија*, 63–64, 454.
[40] *Крагујевачка нахија*, 63, 69, 415, 418, 471.

механџијама у крагујевачкој чаршији. Кнез је у вароши имао кафану, а изгледа и болтаџијски дућан за који је платно стизало чак из Неврокопа. Имао је и магазу за продају соли (камарашију), није јасно да ли сам или у компанији са Симом Милосављевићем Паштрмцем, за коју је само у једној транши 1829. године, по кнежевој наредби, допремљено 100.000 ока соли (око 79 тона). Кнежева камарашија начинила је од Крагујевца центар за препродају и дистрибуцију соли, што је највероватније било повезано са чињеницом да је ту био двор (престоница и кнез). Изгледа да су по кнежевом налогу, а можда и због његових економских интереса, у Крагујевцу грађени неки дућани.[41] Кнежево пословање погодовало је економском развоју вароши и њеном претварању у регионални економски центар, без обзира што су његови послови обављани на основу наредби, које нису увек морале да уважавају постојеће цене и економске интересе других привредника. Кнежева ракија, на пример, продата је по „назначеној цени" и питање је да ли је она била виша од уобичајене.[42] Није трговао само кнез Милош, већ и његови чиновници – што је такође доприносило развоју чаршије. Јаков Јакшић је 1830. године у Скадру куповао маслиново уље и маслине, и то за суму од 2.000 гроша, свакако не за потрошњу у домаћинству. Тома Вучић Перишић је 1825. године преузео од једног кафеџије који се селио у Београд кафану у Крагујевцу, док је други кнежев службеник 1822. хтео да у крагујевачкој вароши отвори европски уређену кафану. Трговином су се бавили и чланови породице крагујевачког свештеника.[43]

Када је Крагујевац постао престоница, у њему није живело довољно занатлија да би задовољили новонастале потребе, због чега је, као што је поменуто, велики део занатлија, и производних и услужних заната, позиван по наређењу кнеза да дође у Крагујевац и обави неки посао.[44] Већим делом они су након тога одлазили из престонице, али је понеко и остајао, као што је то учинио већ поменути кнежев берберин

---

[41] *Крагујевачка нахија*, 33, 304, 451, 461, 490–491; *Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу*, 54; Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, 171. Према мишљењу Борише Радовановића, кнез Милош је „у Крагујевцу поседовао највећи капитал" (*Историја Крагујевца*, 200).

[42] *Крагујевачка нахија*, 415, 418, 487.

[43] *Крагујевачка нахија*, 179, 380–381, 493; У. С. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 421.

[44] *Крагујевачка нахија*, 62; *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, приреди Василије Крестић, Никола Петровић, САНУ, Архив Србије, посебна издања књ. CDLX, Одељење историјских наука, књ. 1, Београд 1973, 75.

Нићифор Нинковић, који је у вароши отворио дућан (берберницу) и ту радио.[45] Број занатлија повећавао се независно од тога, што је олакшало формирање еснафа. Бројност занатлија потврђује наредба кнеза Милоша из 1823. године да се у Крагујевцу уреде еснафи. Еснафи су већином били занатлијски, а њихови мајстори бавили су се оријенталним производним занатима; три еснафа су организовале занатлије услужних заната (механџијски, налбантски и бојаџијски), а два трговци. Приближно у исто време (1825), у Београду је постојало 25 еснафа, а у Јагодини само један (ужарски есанаф, основан 1819).[46] Овако рано формирана еснафска организација с тако бројним еснафима свакако указује на брз привредни развој крагујевачке вароши.

Иако је Ужарски еснаф у Јагодини основан скоро у исто време када и први еснафи у Крагујевцу, различити привредни потенцијали ових вароши битно су утицали на даљи развој занатства у те две вароши. Уколико се број организованих еснафа узме као показатељ развијености, Крагујевац се неупоредиво брже развијао од Јагодине: до 1847. године, када је донета *Уредба о еснафима*и уређена еснафска организација, у Крагујевцу је било организовано 14, а у Јагодини само пет еснафа. То свакако указује на њихове различите привредне потенцијале, иако су многи од еснафа и у једној и у другој вароши имали мали број чланова све до средине XIX века – 1847. године нису могли да организују самосталне еснафе према уредби (за које је било потребно најмање 12 занатлија који се баве истим занатом).[47]

И поред значајног напретка у односу на време пре стицања престоничких функција, у Крагујевцу ипак није било ни довољно, а ни добро снабдевених дућана који би обезбедили довољне количине робе,

---

[45] Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, 195.

[46] *Крагујевачка нахија*, 148, 282; У. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 286–287; Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Српска академија наука, посебна издања, књ. CCXXII, Историјски институт, књ. 5, Београд 1954, 17, 24, 28. Према истраживањима Николе Вуча до 1829. основана су у Крагујевцу четири еснафа (терзијско-трговачки, сарачко-ћурчијски, лецедерско-воскарски и ужарско-мутавџијско-ткачки) који су имали између 12 и 15 чланова, а ужарско-мутавџијско-ткачки чак 49 (Исто, 28). Бориша Радовановић помиње, поред ових, још и папуџијски, бакалски, бојаџијски, берберски, ковачки, казанџијски и баштовански еснаф, који су траг о свом постојању оставили у записима на иконама поклоњеним крагујевачкој цркви (Б. Радовановић, *Историја Крагујевца*, 198–199).

[47] Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, 28, 58; *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србском одь 1-ог јануара 1847 до конца декемвра 1848*, IV (1849) 70, чл. 90 *Уредбе о еснафима*.

занатске сировине, грађевински материјал или производе неопходне у свакодневном животу. Није било ни производа потребних конацима.[48] И поред тога, чим је организована чаршија, занатлије и трговци су се сукобили око права трговаца да праве и продају занатске производе и захтева трговаца да се не уводе стриктне еснафске поделе према делатности.[49] То указује да је дућанска трговина била успешнија од занатства и да је могла функционисати и на маргинама еснафских оквира.

Недостатак занатских сировина и трговачке робе подизао је цене у вароши, па и стварао несташице, како средином двадесетих година, тако и касније. Занимљиво је да привредна криза, која је из више независних извора потврђена средином двадесетих година, није изазвала пад цена у вароши, већ губитке привредника. То се може приписати еснафском систему који је, између осталог, прописивао договорене цене, које нису мењане током уговореног периода важења. Има индиција да су престоничке функције у тим кризним околностима ублажавале кризу и биле подстицај за привредни опоравак. Поруџбине са двора, наиме, биле су прилика да се надокнаде губици због кризе, јер су неке занатлије тврдиле „да се у вашем високородном двору мало посла не находи и горе би јоште“ било. Поред тога, кнежева и државна каса, које су у то време биле у Крагујевцу, давале су прилику крагујевачким трговцима и занатлијама датраже и добију кредит у новцу.[50] Истина, кредите су добијали и они који нису имали везе са крагујевачком чаршијом и српском престоницом.

У Крагујевцу је било и нешто муслимана; постојала је једна турска кафана (1820–1827), скоро сигурно у власништву Турчина / муслимана, и једна муслиманска кућа (муселимов конак). Иако нема поузданих података, стиче се утисак да су Турци у Крагујевцу поседовали више од једне куће, а свакако су им пре 1823. припадали неки плацеви, вероватно у старој чаршији.[51] На могућност да је у вароши живео и понеки спахија указује случај Кара-Мустафе, спахије

---

[48] *Крагујевачка нахија*, 38, 62–63, 65, 68–69, 492.

[49] *Крагујевачка нахија*, 78, 282–283.

[50] *Крагујевачка нахија*, 227, 283, 440, 454, 483, 491.

[51] Крагујевачки муселим и преводилац Сали-ага потврђени су у грађи, као и неодређени број муслимана-власника плацева у вароши и Турака који су гледали како кнез игра џилит с момцима (*Крагујевачка нахија*, 281, 419, 487; Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, 202; Б. Радовановић, *Историја Крагујевца*, 198; Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 291).

који је имао поседе у Годачици у Гружи, али и имање у Крагујевцу (на коме је градио амбар и присиљавао сељаке да му бесплатно раде).[52] Приходи од спахилука и некретнина у власништву били су основни привредни потенцијал муслимана. Тај потенцијал је, бар посредно, могао да допринесе развоју вароши. Сматра се, наиме, да су све до кућа у старој чаршији били муслимански спахилуци, па су спахијски приходи могли бити значајан извор прихода муслимана у периоду српско-турског двовлашћа.[53] Међутим, изгледа да крагујевачке спахије нису у већој мери продавале своје житарице и друге производе из натуралне ренте крагујевачким трговцима или кнезу Милошу. Муслимани нису забележени ни као трговци и занатлије у Крагујевцу – али јесу као даваоци некретнина у закуп. Промет некретнина био је најсигурнији начин да муслиманско становништво заради издајући у закуп или продајући земљу и грађевине у власништву (мулк). Све већи прилив становништва и недостатак пословног и стамбеног простора повећао је тражњу за закупом некретнина, посебно у чаршији. То је муслиманским власницима земље омогућило да склапају не само уобичајене, већ и нетипичне уговоре о закупу. Према једном таквом уговору склопљеном у Крагујевцу, закуп је плаћан подизањем дућана (чија је вредност била закупничка цена).[54] На тај начин, власник земље би двоструко зарадио: издавањем у закуп и каснијом продајом дућана другом или истом хришћанину. У Крагујевцу је конјунктуру цена закупа изгледа ипак искористио кнез Милош. Он је, под непознатим условима, преузео турске плацеве у крагујевачкој вароши и 1823. године издавао их по осетно вишој цени него њихови дотадашњи муслимански власници.[55]

---

[52] *Крагујевачка нахија*, 31. У Пожаревцу је, на пример, постојао спахија, кога је Димитрије Давидовић назива пожаревачким спахијом: „Покорно јављам да би могао од овога нашега пожаревачког спаие пазарити кукуруз“ (*Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу 1825–1839*, 57).

[53] Р. Марковић, *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, 6.

[54] *Крагујевачка нахија*, 281. Масовни долазак странаца у Београд повећао је тражњу и потакао тамошње муслимане, власнике већине дућана, да удвоструче кирије, па и да закупе раскидају пре уговореног рока, уколико им закупци не плате увећане износе (*Архивска грађа за занате и еснафе*, 92–93).

[55] Кнез Милошје те плацеве издавао за 23 гроша, уместо некадашњих 9 гроша (*Крагујевачка нахија*, 419).Можда их није присвојио, већ купио, као што је највероватније купио и земљиште за своје конаке и економију у Крагујевцу (Живојин Андрејић, *Прве престонице обновљене Србије – једна паралела: Вожд Карађорђе и*

Привреда Крагујевачке нахије била је слична као и у другим крајевима у унутрашњости, а можда је била и неразвијенија.[56] Одлука кнеза Милоша да Крагујевац изабере за престоницу била је у пуном смислу речи лична[57] и није се заснивала на неким потенцијалним предностима, бар не економским, Крагујевца и његове околине. У таквим околностима може се с великом вероватноћом претпоставити да су престоничке функције биле оно што је у наредном периоду издвојило Крагујевац од осталих вароши у унутрашњости и убрзало његов привредни развој, а потом га претворило у регионални привредни центар. Уколико се развој Крагујевца процењује на основу броја кућа у престоници и селу с највећим бројем кућа у свакој од кнежина Крагујевачке нахије, за само три године престоничких функција Крагујевац се привредно издвојио. Између 1818. и 1826. године (за касније године нема тачних података) број кућа у Крагујевцу повећао се за око 30%, а у највећим сеоским насељима за свега 5–15% (видети графикон 1). Слично је и с бројем обвезника харача (мушкарци стари од 7 до 70 година): двоструко брже растао је број харачких глава у Крагујевцу у односу на село с највећим растом, чак и у односу на Брзан, село које је имало административне функције.[58]

Топола и Кнез Милош и Крагујевац, у: Крагујевац престоница Србије, ур. Б. Радовановић, П. Илић, Крагујевац 2006, 375).

[56] Тешко је проценити ниво развоја сеоских подручја у то време, будући да нема систематских података и да се сви закључци заснивају на утиску. Ипак, чињеница да су села више пута морала да зајме жито и враћају га у следећој сезони, јер нису била у стању да произведу довољно за исхрану људи и стоке, указује на то да је пољопривредно залеђе Крагујевца било неразвијено. Не само земљорадња, већ ни сточарство у време формирања престонице није било много развијеније, па је у више наврата кнезу јављано да није могло бити прикупљено онолико говеда, чак ни онолико свиња, с колико је он рачунао (*Крагујевачка нахија*, 234–235, 453, 461).

[57] Углавном се истичу два разлога за избор Крагујевца – географско-политички положај и национална уједначеност становништва, с једне стране, и чињеница да је кнез добро познавао тамошњи народ, па је веровао да може рачунати на помоћ у свакој евентуалности (Р. Гузина, *Крагујевац – управни и политички центар*, 234).

[58] *Крагујевачка нахија*, 501–543.

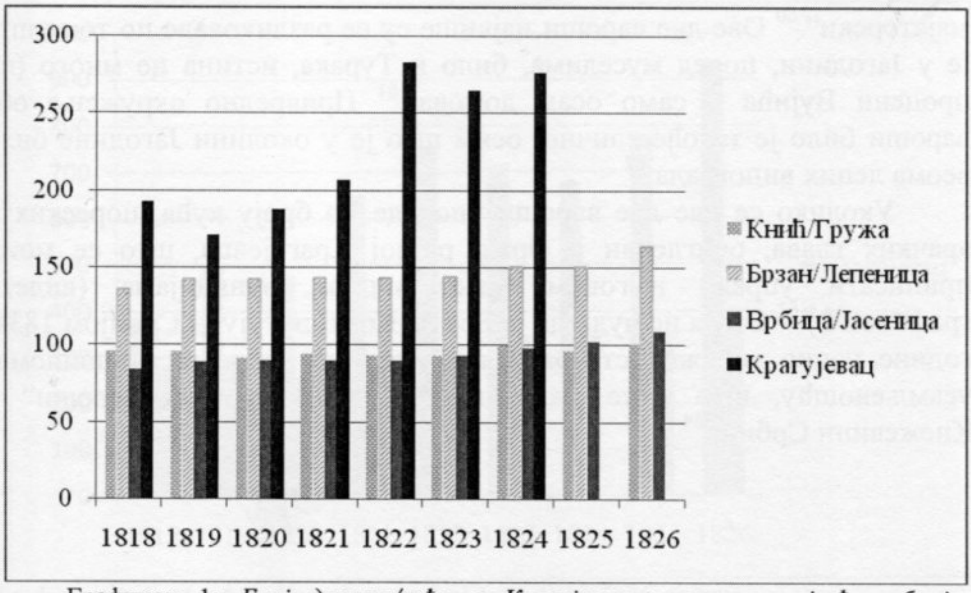

Графикон 1: *Број домова/кућа у Крагујевцу и селу с највећим бројем домова/кућа у капетанијама Крагујевачке нахије 1818-1826. године*
(Извор: *Крагујевачка нахија 1815–1839*, 501–543).

Уколико се развој Крагујевца у истом периоду упореди с развојем Јагодине, вароши сличне величине, на чији су развој такође утицале административне функције, пошто је била нахијско место, биће још јасније колико су престоничке функције утицале на израстање Крагујевца. Јагодина је у односу на Крагујевац имала неке компаративне предности: била на стратешки бољем положају – на фреквентном Цариградском друму, најзначајнијој копненој трговачкој вези Османског и Хабсбуршког царства. Ту су били смештени највиши органи управе (нахијска управа, нахијски суд/магистрат) и ђумрук.[59] Као што је поменуто, трговци и занатлије из Османског царства досељавали су у значајнијем броју и у Јагодину, а била је привлачна и за домаће занатлије (1826. кметови села Медвеђа молили кнеза да дозволи да се десетак младића, који су на различитим странама изучили занат, насели у Јагодини и ту започне посао). Јагодина је већ 1818. имала чаршију с дућанима хришћанских трговаца, а према сведочењу Јоакима Вујића, до 1829. било их је чак 200, „које трговачки које

[59] На одлуку да се Крагујевац упореди с Јагодином, а не, на пример, с оближњом Ћупријом, утицала је чињеница да је о приликама у Јагодини сачуван велики корпус грађе, као и за Крагујевац.

мајсторски".[60] Ове две вароши највише су се разликовале по томе што је у Јагодини, поред муселима, било и Турака, истина не много (по процени Вујића – само осам домова).[61] Привредно окружење обе вароши било је такође слично, осим што је у околини Јагодине било веома лепих винограда.[62]

Уколико се ове две вароши упореде по броју кућа, пореских и арачких глава, очигледан је бржи развој Крагујевца, што се може приписати управо његовим престоничким функцијама (видети графикон 2).[63] Стога не чуди да је Боа ле Конт, путујући Србијом 1834. године, уочио да је живост Крагујевца у великој „опреци са тишином и усамљеношћу, што чине жалосним већи део турских вароши" у Кнежевини Србији.[64]

---

[60] *Јагодинска нахија 1815–1823*, 15; Ј. Вујић, *Путешествије по Сербији*, књ. I, 126.

[61] Ј. Вујић, *Путешествије по Сербији*, књ. I, 128.

[62] Ј. Вујић, *Путешествије по Сербији*, књ. I, 125. На сличе привредне околности у околини ова два насеља указује и чињеница да су и сељаци из Јагодинске нахије, као и они из Крагујевачке, тражили позајмице у житу и сену, па су вероватно били у сличном економском положају (*Јагодинска нахија 1815–1823*, 20, 194).

[63] Иако прва књига *Јагодинске нахије* носи ознаку 1815–1823, приређивачи су у овом тому објавили збирне податке за насеља Јагодинске нахије за цео период за који је сачувана грађа, односно до 1829. године (*Попис насеља Темнићске кнежине 1818–1829*. 197–240; *Попис насеља Левачке кнежине 1818–1829*, 241–294). Графикон садржи податке до 1826. године, јер нема прецизних података о броју кућа у Крагујевцу након те године.

[64] *Србија у години 1834, писма грофа Боа-ле Конта де Рињи, министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији*, приредио Стојан Новаковић, Споменик Српске краљевске академије XXIV (1894), 25.

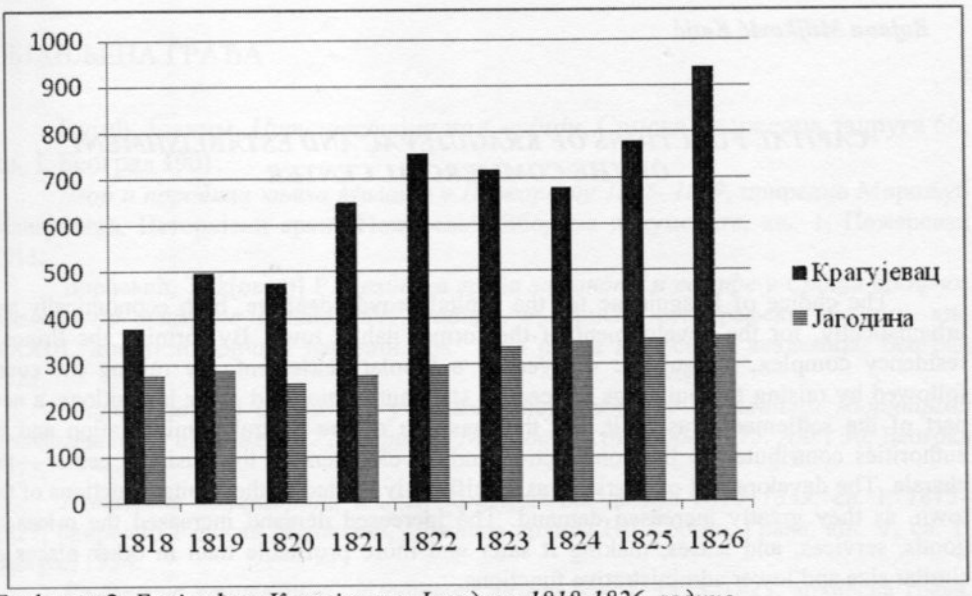

Графикон 2: *Број кућа у Крагујевцу и Јагодини 1818-1826. године*
(Извор: *Крагујевачка нахија 1815–1839*, 501–543; *Јагодинска нахија 1815–1823*, 199).

Bojana Miljković Katić

CAPITAL FUNCTIONS OF KRAGUJEVAC AND ESTABLISHMENT OF THE COMMERCIAL CENTER

The choice of Kragujevac for the capital proved decisive, both economically and urbanistically, for the development of the former nahija town. By forming the Prince's residency complex, Kragujevac evolved as a bipolar settlement. By raising the court, followed by raising the buildings for central state authorities and other institutions, a new part of the settlement was built, but the presence of the central administration and its authorities contributed to the construction and development of the business center – the charsia. The development of charsia was significantly related to the capital functions of the town, as they greatly increased demand. The increased demand increased the prices of goods, services, and leases, making it safer and more profitable than in other places of similar size and lower administrative functions.

Although in the beginning Kragujevac could not meet the basic economic needs of the capital administration (they were satisfied with the feudal obligations of peasants, inviting craftsmen from abroad or from Belgrade and other developed cities, with the nutrition and housing of officials and servants organized in the court complex), due to increased demands for services and merchandise, the activity of craftsmen and traders from Kragujevac increased, their number grew and they organized themselves quickly (already in 1818) into guilds. The economic potential of the town grew by the resettlement of traders and craftsmen, as well as the trading activity of the Prince himself and his high officials, who owned the shops in the town or worked there. For this reason, it took only a decade for Kragujevac to develop faster not only from other Kragujevac nahija centers, but also from other nahija centers of similar size in the country's interior, such as Jagodina.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА

Вујић, Јоаким, *Путешествије по Сербији*, Српска књижевна задруга 66, књ. I, Београд 1901.

Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу 1825–1839, приредио Мирољуб Манојловић, Историјски архив Пожаревац, Зборник докумената, књ. 1, Пожаревац 2011.

Ђорђевић, Тих[омир] Р. *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од првог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, у: Српски етнографски зборник, књ. XXXIII, Живот и обичаји народни, књ. 15, Српска краљевска академија, Београд 1925.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. год., 30, Београд 1877.

Књажеска канцеларија, књ. II, *Крагујевачка нахија 1815–1839*, св. I, 1815–1827, приредио Радосав Марковић, Државна архива НР Србије, Грађа, књ. V, св. 1, Београд 1954.

Књажеска канцеларија. Јагодинска нахија, књ. I, 1815–1823, архивска грађа, приредили Љубодраг Поповић, Зоран Марковић, Историјски архив „Средње Поморавље" Јагодина, Едиција Извори за историју Средњег Поморавља, Ресаве и Левча, Јагодина 2005.

Нинковић, Нићифор, *Жизниописанија моја (1807–1842)*, приредио Тома Поповић, б. м. б. г. [Нови Сад 1972].

Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825, приредио Василије Крестић, Никола Петровић, Архив Србије, Српска академија наука и уметности, посебна издања књ. CDLX, Одељење историјских наука, књ. 1, Београд 1973.

Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србии, I, Београд 1840;IV, 1849.

Сећања Алексе Симића на кнеза Милоша Обреновића, приредио Радош Љушић, Крагујевац 1997.

Србија у години 1834, писма грофа Боа-ле Конта де Рињи, министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији, приредио Стојан Новаковић, Споменик Српске краљевске академијеXXIV (1894) 1–64.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејић, Живојин, *Прве престонице обновљене Србије – једна паралела: Вожд Карађорђе и Топола и Кнез Милош и Крагујевац*, у: Крагујевац престоница Србије 1818–1841, Шумадијски анали, посебна издања, научни скуп, књ. 1, Зборник радова са научног скупа одржаног 20. септембра 2006. године у Крагујевцу, уредници Бориша Радовановић, Предраг Илић, Крагујевац 2006, 371–392.

Винавер, Вук, *Монете у Србији Првог устанка*, Зборник Музеја Првог српског устанка II (1960) 3–31.

Тања Вићентић, *Хаџи Никола Живковић у Србији кнеза Милоша Обреновића и кнеза Александра Карађорђевића*, Саопштења XLII (2010) 319–338.

Гузина, Ружица, *Крагујевац – управни и политички центар аутономне Србије (1815–1878)*, Гласник Правног факултета у Крагујевцу, школска година 1978/1979 (1980) 231–249.

Дробњаковић, Боривоје М., *Крагујевац*, Гласник Географског друштва, св. 12 (1926) 44–64.

Љушић, Радош, *Димитрије Давидовић – секретар кнеза Милоша Обреновића*, Зборник Матице српске за историју 32 (1985), 51–69.

Марковић, Радосав П., *Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, Крагујевац 1955.

Марковић, Радосав П., *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд 1938.

Обрадовић, Дејан, *Странци у Крагујевцу 1818–1841. године*, у: Крагујевац престоница Србије 1818–1841, Шумадијски анали, посебна издања, научни скуп, књ. 1, Зборник радова са научног скупа одржаног 20. септембра 2006. године у Крагујевцу, уредници Бориша Радовановић, Предраг Илић, Крагујевац 2006, 303–312.

Стефановић Караџић, Вук, *Историјски списи I*, у: Сабрана дела Вука Караџића, књ. XV, приредио Радован Самарџић, Београд б. г. [1969].

Шешум, Урош С. *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017.